

## ТРАДИЦІЙНЕ ЖИТЛО ШЕВЧЕНКОВОЇ ЗВЕНИГОРОДЩИНИ

*Раїса Свирида (м.Київ)*

Звенигородщина як південна околиця старожитньої Київщини в будівельній культурі має глибокі традиції сошного будівництва, що відомі на цих землях з археологічного минулого, а також сформовані тут пізніше традиції зрубу. Таке поєднання створює неповторний регіональний комплекс ознак. Так, у спорудженні житла віддавна і донині панують прадавні дозрубні сошні конструкції. Зруби зазвичай застосовувалися при будівництві комор і лише зрідка – житла. Найдавніші зрубні будівлі, які збереглися на кінець минулого століття, – комори й хати другої пол. XIX ст. і зрідка давніші хати XVII–XVIII ст. Такі старовинні об'єкти зустрічалися нечасто в цьому краї навіть за часів Т. Г. Шевченка, який зображав їх у своїх художніх творах. Особливо виразно відтворені всі конструктивні елементи традиційної зрубною будівлі на рисунку "Хата батьків Т. Г. Шевченка в с. Кирилівці" (1843). Це тридільне житло, у якому поєднано дві будівельні традиції: комора й сіни – сошні, а сама хата – зрубна клітка, складена із брусів, з довгими, нерівно стесаними випусками вінців, з великим виносом даху на причілку, що спирається на дуже розвинені, фігурно оброблені випуски трьох верхніх поздовжніх вінців (роговиків) і довгий випуск поздовжнього сволока. Про стародавність хати свідчать і вікна. Покутне – з рамою на чотири квадратні шибки в широких лутках; передпічне – без лутки, з рамою, вставленою у паз зрубу, із дрібними шибками різного розміру, що було характерне для часу, коли побутувало лише гутне скло малих розмірів і його фрагменти. Сіни й комора зведені в закидку по стовпах, вони значно вужчі за клітку хати, а закидка, можливо, й сторчова. Із біографії

поета відомо, що його батьки через кілька років після народження Тараса переїхали із с. Моринці до с. Кирилівка, де згодом купили хату в селянина Хоми Тетерюка. Зважаючи на це, а також на архаїчні архітектурні деталі (випуски вінців зрубу різної довжини, форма вікон, розвинений причілок даху з довгими випусками роговиків і сволока), можна зробити висновок, що клітка самої хати дуже давня (середина чи кінець XVIII ст.), а сіни й комора, можливо, прибудовані на початку XIX ст. Випадки поділу споруд досить відомі при утворенні молодого сім'ї: від батьківської хати на дві половини "одривали" одну для нової родини і "приставляли" до неї господарські приміщення, до старої хати також могли добудувати комору. Про вимушену з певних причин втрату складових частин будівлі свідчить рисунок "Удовина хата", де зображена лише клітка хати, без сіней, із незахищеним розкритим димарем-бовдуром. На відміну від інших замальовок, де будівлі подано фрагментарно, батьківська хата Т. Шевченка зображена разом із дахом, який містить усі ознаки традиційної для Правобережної Наддніпрянщини солом'яної покрівлі: китиці на рогах, високий накладний гребінь на "дідку", підв'язаний перевеслом і придавлений "кізлинами" ("півзинами" чи "кроковками"). Схоже на те, що цей дах вшивався дуже давно, можливо, ще батьком поета – Григорієм Шевченком, тому деякі в'язані китиці на рогах хати порозсувалися, зліва на розі помітні сліди латання новими китицями. Розсунувся і гребінь, але сліди первісної конструкції все ж збереглися, відтворено навіть залишок "вінка-перевесла", яким було обв'язано гребінь. Старовинні рублені хати зображені й на офортах "Селян-

ська родина" (1843) та "Судня рада" (1844). Вони схожі між собою, кожна будівля рублена з тесаних брусів із довгими випусками вінців, довкола стін виведена висока призьба, підперта дошками й кілками. На офорті "Судня рада" бачимо чільну стіну хати з двома вікнами: передпічне з прямокутними шибками і покутне – на дві круглі та прямокутні шибки різного розміру, без позначення луток, що може свідчити про давню традицію безлуткового вікна, з рамою, вставленою у пази зрубу. На врубках, що характерно для таких будівель, деревина відрубувалася сокирами і випуски вінців мали різну довжину, а на причілку – довгі випуски роговиків (кронштейнів). На іншому згаданому офорті бачимо подібний фрагмент хати. На чільній стіні – архаїчне передпічне вікно без луток, зазвичай менше за розмірами, з такими ж неоднаковими шибками – круглими і прямокутними. Отже, на рисунках і офортах Т. Шевченка зафіксовані характерні архітектурні прийоми і деталі традиційного архаїчного рубленого житла, які художник спостерігав, повернувшись уперше на Батьківщину через багато років. Саме такі ознаки, як, скажімо, побілені зрубні стіни з випусками вінців, невеликі вікна з різними гутними шибками, фрагменти конструкцій даху (крокви, кронштейни), високу призьбу Т. Шевченко зображає і в пізніших художніх творах, як, наприклад, "Циган" (1851) та ін.

За матеріалами етнографічної комісії Всеукраїнської Академії Наук (1929–1930), у заможних чумацьких селах Звенигородщини зрубні дубові хати будували з піддашками на вимережаних стовпцях<sup>1</sup>, що характерно для давніх комор. Зазначена праця також містить розповідь Ганни Джегусової про схожу чумацьку хату із с. Тарасівка: "Хата була в нас взруб, з піддашками та стовпами; ми, було, кругом тих стовпів гуляємо, викрутуємося. Із сіней було дві хати: праворуч була хата, де жили й варили, а ліворуч – світлиця. Обидві хати були так же

прехороше розмальовано кугутиками та квітами, виноградами й вазонами, вся груба й комін так були розцяцьковані, що й пальцем не було де ткнуть: коло вікон, попід стелею та в кутках було помальовано хмельками. Сволоків було по три вздовж, а оден поперек і так же вщечечено всякими різаними мережками, як у попа ризи. Лавки були дубові, широкі, піл і все дубове, стіни з широких дощок, теж дубових. То знизу до вікон стіни не мастилися, а милися; було, перед празником як помиємо, а на ніч помастимо білком, і воно висохне за ніч, то й блищить, як скло, вікна теж миємо й мастимо білком, а долівку мастили жовтою глиною й розмальовували глинами зеленою, червоною й білою<sup>2</sup>. Отже, як бачимо, тут також засвідчені давні традиції настінного малювання, які масово зберігалися ще в 20–30-х рр. у селах сусіднього Тальнівського р-ну.

Про побутування на Звенигородщині давніх рублених хат свідчать і наші польові дослідження. У с. Почапинці Лисянського р-ну, що знаходиться поблизу с. Моринці, було виявлено старовинну хату XVII ст., рублену з ясенових, трохи протесаних колод. Давність будівлі засвідчують: 1) родовий літопис поколінь Лаврег, яким належала хата; 2) знайдена на покуті срібна монета XVII ст., де традиційно обрядом закладин майбутня будівля освячується священними предметами – зерном, зіллям, вовною, і, звичайно, монетами, не новішими від часу забудови; 3) архаїчні архітектурні елементи: вінця, в'язані врубками в чашку з довгими, одрубаними сокирою випусками, різьблені довгі випуски сволока і кронштейнів-роговиків на причілку; 4) на сьомому вінці під обмазкою виявлено групу різьблених хрестиків – за родинними переказами із цим вінцем пов'язаний забутий сакральний обрядовий смисл вікового посвячення дітей, на цю думку наводять не раз казані онуку, ще малому Михайлу Лаврезі, слова покійної бабусі: "Ось дорости до сьомого вінця". Первісно будівля була тридільною: дві хати через сіни. Збе-

реглася лише одна половина, тому що в минулому хату поділили між братами і другу рублену клітку перенесли на інше місце, але вона була втрачена. На місці "одірваної" половини добудували нову, меншу хатину, вона також не збереглася. Зараз ця унікальна старовинна хата із с. Почапінці знаходиться під тимчасовим накриттям у Музеї народної архітектури та побуту в довготривалому очікуванні на відновлення у Музеї реставраційних служб.

Подібна рублена хата із ясенових протесаних колод виявлена в с. Журжинці зазначеного району. Вона побудована у кін. XVIII ст. і, за спогадами, спочатку також складалася з двох половин через сіни, але з часом від неї так само при розподілі "відірвали" ліву половину, залишилася права разом з сіньми, у яких містилася й комірчина. Це велика хата з хатиною, переділена уздовж стіною. У відгородженій половині (хатині) була піч. На причілку – великий винос даху з довгими випусками роговиків-кронштейнів і сволока. Нині ця споруда схожа на пустку, але в ній мешкає самотній старий чоловік Терещенко Степан Григорович. Він розповів, що хату побудував його дід, Терещенко Лука, який походить з роду заможних Терещенків. На його вулиці живе багато Терещенків, тому й куток по-давньому називають Терешки і кажуть, що це прізвище справді пов'язане з відомою родиною Терещенків.

Як бачимо, для будівництва хат, які ми досліджували, використано однаковий будівельний матеріал – ясенові колоди. У цьому краї традиційно висаджували ясени по межах садіб, у кінці городу, на левадах і ростили їх, обрізаючи нижні гілки, як будівельний матеріал для майбутньої хати наступного покоління. І донині у селах Звенигородщини, зокрема, в с. Моринці, височать подекуди на давніх садибах стрункі стовбури багатолітніх ясенів. Зрубні стіни хати шпарували рудою глиною і білили. За твердженням старожилів, на їхньому віку рублених хат

на Звенигородщині було небагато – по кілька на село.

Традиціями сошного будівництва позначені тут усі типи будівель, передусім, це сошні хати – т. зв. хати на стовпах "у заміт", або, як тут кажуть, "у закидь" чи "під закидню", вони характерні для всієї Черкащини, південної частини Полтавщини і Поділля. У основі такої конструкції – стовпи, для яких використовували найчастіше дуб, рідше акацію. У стовпах довбали сокирою і долотом рівчаки (пази, гари), потім їх закопували на глибину 50–70 см, спочатку – по кутах, починаючи з покутя, а потім посередині між ними. На "закидини", чи "замітини" брали будь-яке дерево – дуб, граб, сосну, липу, осіку тощо, затесували краї і закладали в пази (гари) стовпів. Перед обмазкою розбирали закидню до нижньої замітини й закладали заново, перекладаючи їх вальками з глини й соломи, а згодом шпарували. Під вікнами закладалися "підоконники": "Як догнали до вікна, тоді затягують підоконника" <sup>3</sup>. Це широкі дубові бруси, прилаштовані всередині хати на поверхні біленої стіни над лавами як спинка до них. Після того ставили лутки вікон. Якщо достатки дозволяли, намагалися дуб закладати від самого низу до вікон. На стінах з оціпом і сволоками зводилася конструкція чотирихилого даху, яку виготовляли на землі ще до зведення хати. Для цього спочатку в'язали оціп у два вінці, потім на оціп виставляли крокви: "Стоїть, як курінь". Після маркування вся ця конструкція розбиралася і оціп викладався на виставлені стовпи. На перші вінці піднімали сволок по центру хати, у довжину, зверху на сволок в'язали другі вінці оцепу. Стелю накладали на сволок і оціп із колотих дощок або з хмизу. "Як оцепили стовпи, викидають крокви", "щоб викинуть хату (крокви) на стовпи, збирають людей" на поміч. Крокви врубували у верхній вінець обв'язки, до кроков прибивали лати. На оціп, крокви і лати використовували граб, липу, сосну. Традиційно такий чотирихилий дах вшивали сніпками--

парками з житньої соломи. “Кулі трусили і робили сніпки”, з одного куля околоту (обмолоченого снопа) в’язали чотири сніпки. Їх мочили і вшивали ними хату, прив’язуючи перевеслами до лат. Звичайно знизу вшивали стріху китицями, прив’язуючи сніпки гузирем донизу, а наступні ряди в’язали гузирем доверху, на рогах даху знизу доверху, ще й вдвічі густіше, ніж лати, в’язали китиці. Це збільшувало масу соломи на рогах, де вона зазвичай найбільше розсовувалася і протікала. Високий гребінь даху під назвою “дідок”, або “на дідку” також ушивався китицями і обкручувався “вінком--дідиком” – довгим перевеслом, яке крутили на землі, а потім викидали на гребінь і пришпилювали до верхнього ряду покрівлі, в’язаного китицями: “Дідика скрутювали з сніпків і перев’язували перевеслами добрий скрутень і подавали кружка, й викладали верха”, зверху топтали м’яту соломі, а в давніші часи – навіть пирій. Вивершений гребінь придавлювали “півзинами” чи “кроковками”. Стара назва в’язаного снопа “дідик” стосується і перевесла-вінка, який ув’язується як довгий сніп, а також усього гребеня такої форми, який і є моделлю видовженого снопа. На давніх фотографіях із с. Кирилівка (Шевченкове) зафіксована традиція ушивання стріхи зубцями і хрестами, викладеними китицями на схилі покрівлі. Такі хрести викладали по одному, по два і по три. “Колись, було, хати гарно повшивано сніпками з хрестами, зубцями та гребенем, та й було на що подивитися. От хоч би й у моїх батька: так гарно була вшита вся будівля, що тепер би тільки з’їхались дивитися на неї. А мої батько були чумак і, як-то кажуть, байдужа чумачка була, та й будівлів було чимало, все на помостях і все помережано, бо батько сами мережили й так же прехороше повимережували! Теперішня будівля проти тодішньої чумачої все одно, що лопушана, а тоді була: міцна, дебела, взруб”<sup>4</sup>. Зауважимо, що описана конструкція даху і покрівля характерні для сошних, і для

зрубних хат на цій території.

Про глибокі традиції сошних хат на Звенигородщині свідчать старовинні будівлі. Це, передусім, музеєфікована у с. Шевченкове хата дяка кін. XVIII – поч. XIX ст., дводільне житло з вигордженою у сінях коморою та поздовжнім сволоком. У центрі с. Моринці є хата-музей, яку називають “хата чумака”, тридільне житло другої пол. XIX ст. у стовпи, закладені тесаними брусами. У хаті збереглися первісні масивні миті сволоки: центральний поздовжній і поперечний. Подібна хата сер. XIX ст. із сошними стінами та двома поздовжніми сволоками була виявлена в с. Шевченкове по вул. Брюлова (належить Бойко Улиті). Ще одна пам’ятка такого типу експонується у Музеї народної архітектури та побуту НАН України. Це хата, перевезена із с. Шевченкове в 1973 р. За переказами нащадків з родини Шевченків, у цій хаті оселився наприкінці XIX ст. одружений син Петра Микитовича – Тиміш (1870–1954), де й прожив свій вік із дітьми. Хата побудована в другій пол. XIX ст., тридільна: хата – сіни – комора. Стіни “в заміт”: дубові стовпи закидані дубовими брусами, шпаровані, мащені й білені, під вікнами всередині виступає брус-“підоконник”. Угорі стовпи обв’язані оціпом у два вінці, в які закладені дошки стелі, що спираються на поздовжній сволок. Під ним лежить поперечний сволок, що використовується, як полиця. Сіни із двома дверима, без стелі, з плетеним комином – бовдуром біля кагли. Віконні прорізи з рамами на чотири шибки, на чільній стіні – два вікна, на причілку і на північній стіні – по одному. Довкола стін хати вивершена висока призьба, закладена дошками й кілками, традиційно підведена червоною глиною. Дах чотирьохсхилий, на кроквах, укритий солом’яними парками, з масивним гребенем-дідухом, при перекритті відтворені на покрівлі хрести, але сам гребінь зроблений без традиційного дідка, що є відхиленням від місцевих звичаїв. Подібні сошні хати кін. XIX – поч. XX ст. можна ще побачити в селах

Звенигородщини і сусідніх районів, але більшість будівель споруджено в першій пол. ХХ ст. Це хати без великих виносів даху (дармовисів), з двома вікнами на причілку, з розвиненим плануванням, ганками тощо.

На Звенигородщині, як і будь-де, традиційне будівництво супроводжувалося певними обрядодіями, які виконувалися і на поч. ХХ ст., а окремі з них побутували ще і в другій половині минулого століття. Так, при виборі місця для хати "батько ходив увечері з горшком і шукав тепле місце, і там перекидав горщик на землю, вранці дивився, як є роса, то місце буде мокре". І так робили аж до позитивного результату. "Сипали жито на ніч і потім вранці дивилися, чи ніщо не порушить". Початок будівництва – "зводини", "закладини". "Закладали більше всього в п'ятницю". На покуті хазяйка стелила рушник і клала на нього хлібину та дрібку солі, всі проказували молитву. Майстри, виготовивши на землі основні елементи будівлі ще до закладин, у цей день зводили стовпи. Під покутній стовп закопували срібні гроші. "На закладині на середину хати ставили столець, на ньому рушник, хлібина, дрібок солі, свічка в житі, на ніч забирали до хати". Майстрові віддавали хлібину з рушником. При будівництві "старалися, щоб було менше стуків". Як тільки виводили стіни і "кінчили ощипать, то ставили букет на ощип на покуті". "Як викинули крокви і влатали їх, то

прибивали квітку на крайню крокву", "як викинуть дах, то на коньку чіпляють квітку, лентою обв'язують". Мазали хату толокою, але "перші вальки кладуть хазяї на покуті". Був і такий звичай: "Як валькується хата, то перший вальок робить хазяйка і через голову кидає назад себе на шлях, там він і зостанеться".

Ця невелика кількість спогадів про будівельну обрядовість все ж засвідчує, що то залишки цілісного і в минулому розвиненого, відомого по всій Україні, зокрема, в даному регіоні комплексу освячення з активним залученням уявлень про духів предків як священної складової духовності Світу, з моделюванням його антропоморфних, зооморфних і фітоморфних персоналій (сохи, діди, роговики, парки, кізлини, вінок, букет, квітка тощо).

<sup>1</sup> Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – К., 1931. – Випуск 11. Чумаки. – С. 6. (Тут і далі збережено стиль і орфографію видання).

<sup>2</sup> Там само. – С. 23.

<sup>3</sup> Цитовані вислови і виділені назви записані автором у селах Звенигородського та Лисянського районів.

<sup>4</sup> Матеріали до вивчення виробничих об'єднань... – С. 23.